

Індиченко Г.
(Україна)

ЕТНОКУЛЬТУРНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПЕРВІСНОГО НАСЕЛЕННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ)

Значення етнографічних даних для характеристики етнічної специфіки кожного народу є очевидним. В деяких випадках особливості культури та побуту не менш ніж мова виражають етнічну специфіку, тому етнографічний матеріал та його ретельна обробка відіграє велику роль в етноархеологічному дослідженні.

Вперше термін «етноархеологія» було вжито американським археологом Дж.Ф'юксом. Використовуючи його, вчений мав на увазі свої досліди, що ставили за мету перевірити усну традицію індіанців-пуебло методами археології. Але в ті часи цей термін не був сприйнятий археологічною наукою і лише через 50 рр. про нього згадали вже для того, щоб окреслити новий науковий напрям, метою якого стало поліпшення методів реконструкції стародавніх суспільств за археологічними рештками.

Такі етноархеологи як Л.Бінфорд, Г.Кларк, Р.Ашер, Д.Джеффорд, Р.Гоулд, А.Руз вважають, що методика історичних реконструкцій можлива на основі системного аналізу взаємозв'язаних елементів, що утворюють археологічні комплекси. Реконструюючи минуле, археолог повинен дослідити в першу чергу культурні процеси. Метою етноархеології є реконструкція минулого у повному об'ємі, реконструкція культурної історії, існуючого способу життя та описання культурних процесів. Комплексні археолого-етнографічні дослідження дозволяють на етнографічних матеріалах виявити стереотипи

розповсюдження культури в мисливсько-збиральницьких суспільствах та співставляти їх з археологічними культурами.

Археологія та етнографія можуть, використовуючи метод аналогій, реконструювати минуле і пояснити ті процеси, що відбувалися в ньому. Археологія, таким чином, залежить від висновків минулого, здобутих з речей, що знайдені в сучасному світі, матеріали етнографії можуть використовуватися для моделювання соціальних і культурних систем первісності, хоча основою реконструкції мають залишатися саме дані археології. Особлива перспектива етноархеологічних досліджень відкривається серед вчених, які займаються вивченням стародавніх суспільств, що мешкали на території України і історія яких в письмових джерелах не зафіксована. Такі археологи, як М.І.Гладких, Л.Л.Залізник, В.Н.Станко, вбачають завдання сучасної археологічної науки в переході від археологічного бачення епохи до історичного, наголошуючи на тому, що вирішення кардинальних проблем сучасної археології неможливе без переходу на новий рівень археолого-етнографічних досліджень, орієнтованих на виявлення глибинних закономірностей матеріальної культури в її зв'язку з різними аспектами функціонування суспільства.

В археологічній і етнографічній науці в останнє десятиріччя активізувалися

пошуки локальних відмінностей матеріальної культури первісних колективів. Дослідження локальних відмінностей пам'яток раннього кам'яного віку дає можливість наблизитися до розуміння стародавнього етнічного групування первісної людини.

Звичайно, що використання етнографічних даних в археологічній науці не можливе без певних застережень: співвідношення стадіального та історичного часто потребує для свого вирішення більшої кількості даних в кожному окремому випадку. Ця проблема знайшла своє вирішення в концепції Господарсько-культурного типу та Історико-етнографічної області. Для археології це є інтерпретаційні категорії. Основою ж для реконструкції Історико-етнографічних спільностей та Господарсько-культурних типів в археології служать локальні варіанти матеріальної культури. Концепція Господарсько-культурного типу та Історико-етнографічної області є однією зі сфер співпраці етнографії і археології на ниві комплексного підходу до вивчення первісної історії.

Проблема виділення Господарсько-культурного типу та Історико-етнографічної області була поставлена наприкінці XIX – початку XX ст. в межах культурно-історичної школи. І хоча постановку питання слід оцінювати позитивно, запропоновані методи її вирішення були невдалими, бо всі пропозиції будувалися виключно на позиціях суб'єктивізму.

Чітке визначення Господарсько-культурного типу та Історико-етнографічної області дали М.Г.Левін та Н.Н.Чебоксаров. Більшість вчених розуміють під Господарсько-культурним типом моделі адаптації до навколишнього середовища, що склалися історично і притаманні народам, що мешкають в певних природно-географічних умовах при певному рівні їх соціально-економічному розвитку.

Локальні виявлення людської культури впливали на особливості ведення господарства, способи виробництва матеріальних благ – одягу, взуття та знарядь праці. Оточуюче середовище обумовлювало багатобарвність матеріального виробництва в різних екологічних умовах, що в свою чергу відбилося на формуванні, еволюції та закономірній зміні різних Господарсько-культурних типів. Серед факторів, що визначають локальність, М.І.Гладких наводить: соціальні (стійкість традиції обробки каменю в середовищі окремих людських груп), природні (особливості ландшафтно-кліматичних умов, рослинного і тваринного світу, сировини для виготовлення знарядь, наявність природних сховищ), функціональні, або господарсько-виробничі (місцеві відмінності – наслідок сезонної або спеціалізованої діяльності однієї і тієї ж групи людей), міграційні (залучення на певну територію нехарактерної для неї культури), до цього треба додати і фактор мінливості знарядь в процесі їх вироблення.

Вирішальне значення для визначення господарсько-культурної специфіки населення має оцінка господарства первісної людини. Різні кліматичні умови породжували різнотипні ландшафти, тому в рамках Господарсько-культурного типу пізньопалеолітичних мисливців та збирачів можливе виділення підтипів нижчого таксономічного рангу.

Разом з поняттям Господарсько-культурний тип в історичній науці було введено поняття Історико-етнографічна область, під яким розуміють територію, на якій в наслідок довготривалих зв'язків, взаємного впливу історичних доль народів, що населяють цю територію, склалася певна культурна спільність. В співвідношенні Археологічної культури і Господарсько-культурного типу допускають три варіанти: територіальні кордони Археологічної культури і Господарсь-

ко-культурного типу співпадають (або майже співпадають), в кордонах єдиного Господарсько-культурного типу виділяються декілька споріднених або неспоріднених Археологічних культур, і, нарешті, різні варіанти і субваріанти Археологічної культури належать різним Господарсько-культурним типам. Культурну своєрідність кожної археологічної пам'ятки можна розглядати одночасно з точки зору її належності як до Господарсько-культурного типу, так і до Історико-етнографічної області. Протиставлення між цими двома поняттями зникають якщо ввести в систему, що розглядається ще один компонент – первісну общину, яка, як зазначає М.І.Гладких, є компонентом одночасно Господарсько-культурного типу та Історико-етнографічної області¹.

Різні категорії матеріальної культури пам'ятників, такі як: характер житла і поселень, виробничий інвентар, витвори мистецтва не однаковою мірою відображають господарсько-культурну і історико-етнографічну належність носіїв матеріальної культури. Наприклад, на зовнішній вигляд житла в більшій мірі впливає оточуюче середовище та рід заняття населення, ніж його етнічна належність. Навпаки, з етнічної свідомістю людей характер витворів мистецтва буде пов'язаний тісніше. Своєрідність категорій виробничого реманенту відображає господарсько-культурну належність населення. Різноманітність інших категорій, що мають широко розповсюджені виробничі функції (сокири, кинджали тощо) можуть відображати етнічну належність населення. З установленням постійних відносин між окремими колективами виникає етнічна сфера відносин, яка охоплює питання подібності і відмінності матеріальної та духовної культури первісних колективів. Особливу увагу також слід надати географічному середовищу. Про його значення свідчать прямі та по-

бічні сліди його дії, які виявляються в різних компонентах етносу, починаючи від матеріальної культури та закінчуючи етнонімами. Клімат у багатьох випадках може визначати особливості виготовлення одягу або взуття. Грунт, рельєф, гідрографія впливають на характер трудової діяльності.

Природні рубежі (гірські хребти, пустелі, водні перешкоди), особливо на ранніх ступенях розвитку суспільства, відіграють роль етнічних кордонів. Склад флори визначає матеріал житла та його види, а разом з особливостями фауни впливає на специфіку повсякденного життя і навіть господарсько-культурного розвитку.

Характерні особливості географічного середовища (клімату, ґрунту, рельєфу, флори, фауни) впливають і на окремі сторони духовної культури первісного населення. Це знаходить своє відображення в окремих специфічних звичках, звичаях, обрядах, в яких виявляються особливості побуту населення, пов'язані з характерними рисами його проживання.

На території України для пізньопалеолітичної епохи археологи виділяють дві культурно-господарські зони та кілька етнокультурних областей та культур. В межах північної прильодовикової зони відокремлюють Прикарпатську та Середньодніпровську етнокультурну області. Середньодніпровська етнокультурна область має такі пам'ятки, як Радомишль (Житомирська область), Пушкарі та Мізин (Чернігівська область), Добранічівка (Київська область), Межиріччя (Черкаська область), та інші пам'ятки. Якщо порівняти крем'яний інвентар Добранічівки та Межиріччя то відмінності виявляються в типології знарядь в більшій мірі, ніж у техніці розщеплення крем'я. В Межиріччі відсутні округлі скребачки, а в Добранічівці – вістря з затупленою спинкою і ретушованою основою. У Ме-

жиріччі серед пластинок з притупленим краєм дуже виразну серію становлять прямокутні вкладиші (32 %). В Добранічівці таких виробів лише 6,1 %. Загалом індекс спорідненості крем'яного інвентаря Мізина і Добранічівки становить за знаряддям – 122 %, нуклеусами – 142 %; Мізина і Межиріччя – 168 і 139 %². Різниця в крем'яному інвентарі між Мізином з одного боку, та Межиріччям і Добранічівкою, з іншого є більшою, ніж між Добранічівкою та Межиріччям.

Це дозволяє порушити питання про культурну відокремленість Мізинського поселення. Водночас усі три згадані пам'ятки мають багато спільного в забудові житла та мистецьких творах, тому можна говорити про наявність окремої Середньодніпровської етнокультурної області в межах якої існували самостійні культури, побудовані за територіальним принципом.

Виходячи з вищевикладеного матеріалу, можна вважати, що коли пізньопалеолітичні пам'ятки, що порівнюються відзначаються однотипністю фауністичних решток, житла, знаряддям праці, витворами мистецтва (поселення Добранічівка та Межиріччі), то вони належать до одного Господарсько-культурного типу і однієї Історико-етнографічної області. Якщо ж пам'ятки різняться за цими показниками (поселення Добранічівка та Журавка), то можна говорити, що їх

мешканці належали до різних Господарсько-культурних типів та Історико-етнографічних областей. Існують пам'ятки, які можна відносити до одного Господарсько-культурного типу, але різних Історико-етнографічних областей (Костьонки IV, верхній і нижній культурний шар). Пам'ятки Стрілецька II та Сінгірь подібні за типом матеріальної культури, але є різними за господарською спеціалізацією, тому вони відносяться до єдиної Історико-етнографічної області, але до різних Господарсько-культурного типів.

В різних регіонах України спостерігаються територіальні відмінності в культурному розвитку населення пізнього палеоліту. Так, Північному регіону в більшій мірі була притаманна обрядовість, пов'язана переважно з образом жінки. Жіночі зображення, що знаходять тут у великій кількості, можна розглядати як свідомство «матріархальних» стосунків в спільнотах палеолітичного часу, в той час як лідерство належало, як правило, чоловікам. Південній зоні в більшій мірі притаманна обрядовість, пов'язана з образом бізона – найважливішої тварини для мешканців цього регіону.

Таким чином, аналіз історичного розвитку двох регіонів дозволяє говорити не тільки про господарські відмінності, що були їм притаманні, але про світоглядні та інші відмінності, які можна тлумачити як відмінності етнологічного порядку.

¹ Гладких М.І. Історична інтерпретація пізнього палеоліту (за матеріалами території України). – К., 1991. – С. 22;

² Гладких М.І. Різні прояви пізньопалеолітичної культури в Середньому Подніпров'ї // УІЖ. – 1971. – № 10. – С. 99–102.

